

Изграждане на средновековната българската държавност

(края на VII - средата на IX век)

!!! Възможна е тема, включваща тема №1 + тази.

Създаването на българската средновековна държава е резултат от сложните исторически, демографски, икономически и културни процеси в евразийските територии през епохата на Великото преселение на народите. Изграждането на българската държава е процес преди всичко на една сложна еволюция, обединяваща в общ институционален, политически, социален и културен ред славяни, прабългари и завареното балканско население.

Отношенията между славяни и прабългари след битката при Онгъла са обект на различни хипотези в историческата наука. Според Петър Мутафчиев, Георги Баласчев, Иван Дуйчев прабългарите покоряват славяните. Според Васил Златарски, Александър Бурмов тези отношения имат федеративен характер. Повечето учени са единодушни, че обединението между славяни и прабългари продължава традициите на Старата Голяма България. В духа на източния тип държавност за нейна столица се установява Плиска. Границите не са установени точно, тъй като византийските автори споменават само териториите, за които се води спор с Византия. Вероятно те се простират между Дунав, Стара планина, Черно море, на запад до Аварския хаганат. Най-неустановена е границата на североизток, тъй като поради натиска на хазарите тя има подвижен характер. Според Петър Петров тази граница достига до реките Днепър и Днестър.

Обединението на славяни и прабългари пред лицето на външната опасност - Византия, поставя началото на тяхното спояване в единна държавност. Процесът на изграждането на тази държавност бележи една сложна еволюция. В края на VII век обединението на славяни и прабългари има някои от белезите на държавността - обща територия, общ владетел. Ханът, обаче, е представител на обединението във външнополитически план, но той няма вътрешно-административна власт, т.е. не е владетел на държава в истинския смисъл на думата. Изворите от този период ясно разграничават прабългарските територии и "славиниите". Славяните запазват своята вътрешна автономност и се подчиняват на своите князе. Някои извори дори

свидетелстват, че князете имат своя армия, т.е. все още не съществува единна държавна армия. Не са изградени и общи институции. Изграждащите се държавни институции ясно следват традицията на Старата Голяма България. Територията на прабългарите се разделя на три части - център, където управлява ханът; ляво крило, където като наместник на хана управлява кавханът; и дясното крило, където наместник е ичиргу-боилът. Все още липсват единни закони, както и изключително важният компонент на европейската средновековна държавност - общата религия. Натискът от страна на Византия, обаче, поставя началото на процесите на държавно изграждане, които довеждат до еволюцията на обединението на славяни и прабългари в държава от европейски средновековен тип. В края на VII век процесите на държавно изграждане намират проявление преди всичко във външнополитически аспект, а не толкова във вътрешен институционален план. Военната и дипломатическа активност на обединението на славяни и прабългари е израз преди всичко на стремежа да се утвърди територията, необходима за функционирането на държавата. Чрез тази външнополитическа активност се осъществява и налагането на легитимността на владетеля в международен план, доколкото в средновековния свят източник на легитимността на всеки европейски владетел е византийският император.

Сведения за смъртта на първия български хан - Аспарух, дава българската апокрифна летопис от XI век, която съобщава, че той бил "погубен от измаилтяните на Дунав" - вероятно става въпрос за битка с хазарите. Смъртта му се датира около 700-та година според Петър Петров; според Димитър Ангелов - 702 година. След неговата смърт ханската власт се поема от хан Тервел, чието управление се датира най-често между 700-718 г. Според Петър Ангелов и Йордан Андреев, управлението на хан Тервел продължава до 721 г. От началото на неговото управление политиката му е подчинена на търсене на териториално разширение и признание за владетелската му титла чрез активна дипломатия с Византия. Хан Тервел помага на сваления през 695 г. византийски император Юстиниан II да си възвърне престола. За благодарност през 705 г. византийският император му дарява областта Загора между Черно море и Стара планина. Това първо териториално разширение на обединението на славяни и прабългари има важно стратегическо значение, тъй като областта Загора осигурява достъп до Черноморските пристанища и подстъпите към Константинопол. Затова още през 708 г. Византия предприема неуспешен опит да си я възвърне.

Освен областта Загора, българският хан е удостоен и с титлата "кесар", която има извънредно високо място в системата на византийските рангове. Доколкото тази титла означава влизане в "семейството на владетелите", начело на което стои византийският василевс, което според средновековните международно-правни норми представлява единствената правна санкция и легитимация на владетелското достойнство, в историческата наука съществува хипотеза, според която хан Тервел приема християнството. Тази хипотеза се базира на логиката, че титлата "кесар" не може да се дава на варвари-нехристияни. Според нея приобщаването на хан Тервел към

“семейството на владетелите и народите” е възможно, само ако той е християнин. Тази титла има важно значение за признаването на властта на българския хан, а оттам - и за изграждането на българската владетелска институция.

През 711 г. Юстиниан II е детрониран отново. И този път хан Тервел прави опит да му окаже помощ, но безуспешно. Юстиниан II е убит, а българската войска се завръща, без да ѝ бъде попречено от новия василевс Теодосий III. През следващата 712 г. хан Тервел се възползва от продължаващите размирици във Византия и предприема поход в Тракия. След това в продължение на няколко години той поддържа напрежението по границата. Така император Теодосий III е принуден да поднови договора от 705 г., тъй като арабската заплаха за Мала Азия налага на Византия да укрепи положението си на Балканите. През 716 г. Византия потвърждава направените териториални отстъпки и се задължава да плаща на България годишен данък във вид на скъпи дрехи и червени кожи на стойност 30 литра злато. Двете страни се договарят да си предават взаимно политическите бегълци. Вероятно договорът урежда и търговските взаимоотношения, макар че тези негови клаузи са обект на спорове в историческата наука.

Политиката на хан Тервел на сближение с Византия намира проявление и в помощта, която той оказва на обсадения от арабите Константинопол (717-718 г.).

След 718 г. в основните извори за този период - Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, сведенията за България прекъсват за повече от три десетилетия, поради което се приема, че няма събития, които да представляват пряк интерес за Византия. Сведенията за този период са изключително оскъдни и противоречиви. Така че в историческата наука съществуват различни хипотези за владетелите след хан Тервел, за тяхната поредност, годините им на управление и т.н. Ханът, управлявал след Тервел, в “Именника на българските ханове” е посочен като “неизвестен” представител на рода Вокил. Васил Гюзелев приема, че третият български хан е този “неизвестен” владетел. Теофан Изповедник, монахът Алберих и други извори, обаче, сочат като трети български хан Кормесий. Вероятно това е владетелят, известен под името Крумесис от надписите около Мадарския конник или под името Кормисош от “Именника на българските ханове”. Петър Петров, Веселин Бешевлиев, Петър Ангелов приемат именно Кормесий за третия хан. Съответно според Васил Гюзелев между 738-754 г. управлява хан Кормесий, а според Петър Петров, Веселин Бешевлиев, Петър Ангелов - хан Севар, когото те приемат за наследник на Кормесий.

От 756 г. в развитието на обединението на славяни и прабългари се отбелязва тежка политическа криза, белязана от деветте похода срещу него, които в продължение на 20

години предприема византийският император Константин V Копроним. В този период на ханския престол се сменят множество владетели от родовете Вокил и Угаин. Приема се, че управлявалят между 753/54 - 760 г. хан Винех е представител на рода Вокил. Изворите не дават други данни за неговото управление. През 760 г. той е сменен от хан Телец (760-763 г.), за когото се предполага, че предприема настъпателна политика, но търпи поражение при Анхиало. Изворите сочат, че той е убит и на негово място идва хан Сабин. Явно става въпрос за смяна на управляващия род, тъй като хан Сабин не само че не принадлежи към рода Вокил, но и избива всичките му представители заедно с хан Телец. Не е известно точно колко време управлява хан Сабин. Вероятно по негово време Византия предприема най-опасния поход срещу България, но буря разбива византийските кораби. Хан Сабин не се възползва от това, а изпраща пратеници за сключване на мир. Затова е свикан "народен събор", който вероятно през 766 г. го сваля от власт и той бяга във Византия. След хан Сабин ханската власт е поета от хан Умар (Умор), за когото изворите сочат, че управлява само 40 дни. След него на власт удва хан Токту (766-767), за чието управление няма сведения в изворите. Наследилият го хан Паган (767-768 г.) прави опит за сключване на мир. Константин V Копроним привидно сключва мир, след което залавя княза на северите Славун. Тъй като северите бранят проходите в Източна Стара планина, византийският император се надява, че по този начин ще отслаби тяхната отбрана. Той предприема нов поход, но без успех. Хан Паган, обаче, е обвинен за похода и е принуден да напусне престола. Той прави опит да избяга във Византия, но при Варна е настигнат и убит.

Началото на преодоляването на тежката политическа криза, обхванала България, се поставя по време на управлението на хан Телериг (768-777 г.). През 774 г. Византия предприема нов поход срещу България, но преди старопланинските проходи византийската армия се връща и започват преговори за мир. Същата година хан Телериг изпраща писмо до византийския император, в което му съобщава, че възнамерява да потърси политическо убежище във Византия и моли императора да му посочи имената на хората в българския двор, на които би могъл да се опре. След като получава имената на провизантийски настроените хора в ханския двор, хан Телериг заповядва те да бъдат екзекутирани. През 775 г. император Константин V Копроним предприема последния поход срещу България, по време на който умира. Така България получава възможност за вътрешно и външнополитическа стабилизация. В резултат на тази стабилизация хан Телериг активизира политиката си спрямо славянските племена, живеещи на юг от Стара планина. През 774 г. той изпраща 12 000-ен отряд към земите на племето верзити, за да го откъсне от Византия.

При хан Кардам (777-802/803 г.) ханската власт се стабилизира окончателно. До 784 г. Византия е заета с арабите в Мала Азия. Вътрешната стабилност на България ѝ позволява да отнеме стратегическата инициатива от Византия в политиката спрямо славянските племена. През 789 г. хан Кардам предприема поход по поречието на река Струма, за да привлече към България живеещите там славянски племена и разбива

разположената на стан византийска армия. През 791 г. Византия започва война срещу България, но византийската армия търпи тежко поражение при крепостта Маркела (792 г.).

Политическата криза от втората половина на VIII век намира различни интерпретации в историческата литература. Различни автори търсят в честата смяна на владетели на престола противопоставяне между “провизантийска и антивизантийска партии”, между славянската и прабългарската аристокрация. Очевидно тук става въпрос и за борбата между различни аристократически прабългарски родове, чрез което се оформя ханската династия. Успоредно с вътрешно-династическите борби прави впечатление съвпадението на тези борби с походите на Византия, които заплашват самото съществуване на България. Докато Византия е заета с арабската опасност за Мала Азия и няма възможност да осигури защитата на балканските си провинции, България има сравнително стабилно съществуване. Докато, след като Византия стабилизира позициите си в Мала Азия и получи възможност да се концентрира върху балканските земи, тя доминира безусловно над България, застрашвайки нейното съществуване. Тази безспорна доминация над България, съчетана с тежките политически борби и династическа криза, идват да покажат, че до средата на VIII век обединението на славяни и прабългари е възприело само външните белези на държавността, без обаче да е усвоило онзи институционен, икономически, социален, политически и културен порядък, който осигурява съществуването на държавността. Тази криза е и симптом на необходимостта обединението на славяни и прабългари да осъществи онази вътрешна трансформация, която да го приближи до държавите от европейски средновековен тип. В този смисъл кризата от втората половина на VIII век има и пряко отношение към процесите на държавното изграждане. Тя изиграва ролята и на фактор, стимулиращ трансформацията на варварския военно-племенен съюз в средновековна европейска държава.

Тези процеси особено активно продължават по време на управлението на хан Крум (803-814 г.), което отбелязва нов етап в държавното изграждане. Според Васил Златарски, той поставя началото на нова династия. Първите години от неговото управление съвпадат с важни промени в развитието на европейския изток. В началото на 803 г. Франкската империя разгромява Аварския хаганат и завладява западната му част. През 805 г. хан Крум се възползва от разпада на Аварския хаганат и завладява източния му дял. Така България получава териториално разширение до Средния Дунав или до река Тиса. Освен богати на солни и железни рудници земи, в пределите на България попадат и славянските племена браничевци, тимочани и аборити. През 807 г. между България и Византия избухва война. Според Васил Златарски, България нарушава мира, нахлувайки във византийски територии. Васил Гюзелев поддържа мнението, че Византия първа напада България, разтревожена от нейното разширение след завладяването на източната част на Аварския хаганат. След като армията на император Никифор I Геник достига старопланинските проходи, избухва бунт и той е

принуден да се върне обратно. Военната активност на хан Крум е насочена в няколко посоки - освен на северозапад, на югоизток - към Тракия и Константинопол, и на югозапад - към поречието на река Струма, където живеят много славянски племена. През 808 г. българската войска се спуска по река Струма и отнема 1100 либра злато от разположената на стан византийска армия. През 809 г. българската войска завладява Средец. Успехите на хан Крум провокират похода на византийския император през 811 г. Теофан Изповедник, анонимният ватикански разказ от XII век, Михаил Сирийски свидетелстват, че император Никифор I Геник преминава старопланинските проходи и превзема и опожарява столицата Плиска. Хан Крум отправя предложение за мир, което високомерно е отхвърлено от византийския император. Според Теофан Изповедник, византийският император възнамерява да унищожи българската столица и на нейно място да построи град, който да нарече на свое име. Така Никифор възнамерява да възвърне византийската власт над земите на север от Стара планина, които българите отнемат от империята в края на VII век.

Докато византийските войски се бавят в Плиска, Крум завършва приготовленията си за решително сражение - привлича на своя страна аварски отряди, наема срещу пари славяните от околните "славинии", въоръжава дори жени - според Теофан. Всички старопланински проходи са преградени и завардени. Пътят на императорската войска е прерязан. На 23 юли в прохода Верегава (Върбишкия проход) византийската армия търпи катастрофално поражение. Самият император Никифор I Геник е убит. При все това, когато хан Крум предлага отново мир, предложението му е отхвърлено. През 812 г. военните действия се пренасят в Тракия. Българите превземат редица важни градове и крепости - Несебър, Созопол, Девелт, Пловдив и др. През пролетта на 813 г. на обсада е подложен най-големият град на Източна Тракия - Одрин. Същевременно българите отвлечат в плен десетки хиляди ромеи и ги преселват на север от Дунавската делта като погранично население. На 22 юни 813 г. край крепостта Версиникия българите нанасят катастрофално поражение на византийската армия. Това открива на българската армия пътя към Константинопол. На 17 юли 813 г. войските на хан Крум се разполагат на стан под стените на византийската столица, където хан Крум извършва езически жертвоприношения. С това ханът символично иска реванш за превземането и опожаряването на българската столица Плиска. След това българският владетел се съгласява да започне преговори с император Лъв V. На срещата между двамата е организирана засада и хан Крум едва успява да се спаси ранен. За отмъщение българската войска опустошава цяла Източна Тракия. През есента на 813 г. българската войска превзема Одрин и 10 000 негови жители са взети в плен.

През зимата на 813-814 г. хан Крум предприема нескрити приготовления за нова атака срещу Константинопол. По същото време 30 000-на българска армия продължава да разорява Тракия, за да не даде възможност за организиране на съпротива. Пленени са повече от 50 000 ромеи, които са преселени отвъд Дунав. В разгара на военните

приготовления хан Крум умира на 13 април 814 г. Според повечето автори, той умира от сърдечен удар. Един византийски разказ, преведен на български език през XIII век разказва, че хан Крум е бил удушен от своите сънародници, което поражда хипотезата, че става дума за заговор или за характерното сред прабългарите сакрално убийство на владетеля.

Управлението на хан Крум отбелязва не само изключително военно и политическо могъщество на България, но е и важен етап в процеса на държавно изграждане. За пръв път по време на неговото управление държавообразователните процеси намират проявление във всички аспекти - външнополитически, институционен, законодателен. Именно хан Крум предприема политика на административна централизация, изразяваща се в отнемането на автономията на славянските князе и назначаване на власт на представители на двореца. Сведения за началото на административната централизация дава Хамбарлийският надпис, който свидетелства, че новата политика първоначално се прилага в новозавладените земи в Тракия. Според надписа, местното население се преселва в отвъддунавска България, като за управител на областта се назначава братът на хана. Устройството на новозавладените земи копира модела на властта у прабългарите - те се делят на три части - център, лява и дясна част. Теофан Изповедник споменава именно хан Крум като владетеля, който поставя началото на прекратяването на политиката на "славиниите".

Успоредно с административните промени, по времето на хан Крум се поставя началото на писаното законодателство, което отличава държавността от варварския свят. Усложнената организация на "степната държава" на прабългарите, териториалната експанзия, придружена с включването на многобройно славянско население, довеждат до значително усложняване на българското общество и до невъзможност неговите правни отношения да бъдат регулирани от нормите на "обичайното право". Същевременно силното византийско влияние довежда до проникването на множество законодателни норми в българското общество. Византийският сборник от X век "Свидас лексикон" дава сведения за първите български писани закони. Техните текстове не са запазени, за да може да се съди за конкретното съдържание. Въвеждането на общовалидни писани юридически норми, обаче, отбелязва нов етап в процесите на държавно изграждане. Скъсването с традиционното "обичайно право" на славяни и прабългари създава общ, валиден за всички юридически ред и по този начин ги регламентира като поданици на държавността. Писаните юридически норми налагат един общ икономически, социален и политически ред, определящ правата и задълженията на владетеля и поданиците. По този начин въвеждането на кодифицирани правни норми съдейства за изграждането на владетелската институция и на държавността като цяло.

Процесите на държавно изграждане намират нови проявления при наследниците на хан Крум. Между него и хан Омуртаг (814-831 г.) изворите споменават имената на "Диценг, Дукум и Цог". Поради липсата на повече информация в изворите в историческата наука има различни хипотези за идентичността на тези лица и мястото им във властта. Според Васил Златарски, това са висши военачалници, но не са заемали престола. Веселин Бешевлиев поддържа хипотезата, че тримата са синове на хан Крум, по-големи братя на Омуртаг, които са заемали престола за кратко време. Според Иван Венедиков, хан Омуртаг заема престола малолетен и това са негови регенти.

Активната военна политика на хан Крум е последвана от обрат във външната политика при хан Омуртаг - обрат, който е продиктуван от невъзможността България дълго да поддържа военна активност спрямо Византия. През есента на 814 г. император Лъв V предприема поход срещу България. При сблъсъка на двете армии в Тракия българите търпят поражение, което кара хан Омуртаг да сключи мир и да се ориентира към промяна във външната политика на България. Мирният договор е сключен през 815 г., за което свидетелства Сюлейманкьойският надпис. Договорът се сключва за 30 години. Той определя границата между България и Византия - от Девелт, през Констанца - към Източните Родопи. Мирът е потвърден и през 820 г. при новия император Михаил II Балба. През 823 г. хан Омуртаг помага на византийския император да потуши бунта на Тома Славянина.

Надгробният надпис на Таркан Онегавон дава основания за предположенията, че през 824 г. хан Омуртаг води война на североизток. Липсата на повече сведения в изворите не дава възможност да се прецени срещу кого са водени военните действия и с какъв резултат. Според Карел Шкорпил, войната е водена срещу маджарите. Според Станчо Ваклинов - срещу хазарите.

По време на своето управление хан Омуртаг се сблъсква с проблема за отцепилите се от българската власт славянски племена на северозапад - тимочани, абодрити и браничевци. През 818 г. те изпращат пратеници до франкския император Людовик Благочестиви с молба да преминат под негово върховенство, като запазят известна самостоятелност. През 819 г., обаче, те се присъединяват към хърватския княз Людевит, който вдига бунт за независимост от империята. Княз Людевит е разбит през 822 г. и славянските племена преминават под франкска власт. Летописецът Айнхард, Фулденските летописи свидетелстват, че през 824 г. хан Омуртаг изпраща първото си пратеничество до Людовик Благочестиви за уреждане на конфликта. Следващите пратеничества от 825 и 826 г. не довеждат до уреждане на проблема. Тогава през 827 г. българската флота нахлува по река Тиса, разгромява славянските селища, избива князете и назначава български управители. До големи сражения с франкската войска не се стига.

Войната на северозапад дава повод на хан Омуртаг да наложи окончателно започнатата административна централизация. Той прекратява автономията на славяните и въвежда управление, подчинено на ханския двор. Той разделя държавата на комитати, начело на които стоят “комити”, подчинени на двореца, и съчетават военната с административната власт. Територията на страната се дели още на “вътрешни” земи, които обхващат столицата и принадлежащата ѝ околност, и “външни” земи. В съответствие с това деление болярите се делят също на “вътрешни” и “външни”. Титлите на вътрешните боляри започват с представката “ичиргу” - например ичиргу-боил, а на външните боляри - с “юк” (юк-боил). Властта на българската аристокрация има служебен характер. Тя съчетава военните с административните прерогативи.

Процесите на държавно изграждане по времето на хан Омуртаг намират проявление и в неговата активна строителна дейност, за която свидетелства Чаталарският надпис. Хан Омуртаг възстановява столицата Плиска, опожарена от император Никифор I Геник. Той построява още хански дворец на река Тича, както и на един от Дунавските острови. Строителството на столицата и дворците символизират властта и държавността и свидетелстват за превръщането на обединението на славяни и прабългари в държава.

Скилица и Теофилакт Охридски свидетелстват за гоненията, които хан Омуртаг предприема срещу християните. Тези гонения са продължени и при следващия владетел - хан Маламир (831-836 г.). Теофилакт Охридски съобщава, че хан Омуртаг има трима сина - Енравота, Звиница и Маламир. Под влиянието на византийския пленник Кинам престолонаследникът Енравота приема християнството, заради което е наказан със смърт. Звиница умира, така че престолът преминава у най-младия син Маламир. Според много автори фактическото управление е в ръцете на кавхан Исбул. През 832 г. новият български владетел изпраща пратеници при Людовик Благочестиви, за да потвърди мирните отношения. Настъпва, обаче, промяна в отношенията с Византия, за което свидетелства един недобре запазен и недобре разчетен надпис. Според Васил Златарски, българите отстъпват на Византия селища около Одрин, срещу което получават Пловдив и част от Родопския масив. Тази размяна, според него, става чрез запазване на мирните отношения. Според Васил Гюзелев, тя се осъществява чрез нарушаване на мира от страна на Византия, след което българите нахлуват и завземат земите до Родопите.

Според Константин VII Багренородни, хан Маламир е наследен от сина на Звиница - хан Пресиян (836-852 г.). През 837 г., когато Византия е заета с тежка война срещу арабите, новият хан изпраща войска срещу Солун. Житието на Григорий Декаполит сочи, че

повод за този поход е въстанието на славянското племе смоляни, което обитава района на Родопите. Българската войска начело с кавхан Исбул превзема Филипи (в Западна Тракия), за което свидетелства намереният надпис. Невъзможността на Византия да окаже отпор довежда до безпрепятствено нахлуване на българите на югозапад към Македония. Те завземат Косово поле до Охрид и Прилеп.

През 839-842 г. хан Пресиян води война със Сърбия, провокирана от византийската дипломатия. Войната завършва с поражение за българите, но не се достига до промяна в границите.

Състоянието на война между България и Византия продължава близо десетилетие. След 845 г. империята отбелязва известен успех - успява да си върне Беломорието. По същото време, обаче, хан Пресиян успява да закрепил властта си в Родопите и Македония, северно от Солун. Изворите не отбелязват как приключва конфликтът с Византия. Предполага се, че е подновено действието на договора от 820 г.

По време на управлението на ханове Крум, Омуртаг, Маламир и Пресиян България увеличава значително своята територия. За пръв път България излиза извън традиционното югоизточно направление на своята външна политика, проявявайки военна активност освен на югоизток, на югозапад и северозапад. Успоредно с териториалното разширение, което превръща България в една от основните военни сили на Европейския югоизток, през първата половина на IX век се извършват значителни преобразования в административен, законодателен и политически план, които превръщат България от степно, варварско обединение в държава от европейски средновековен тип.